

O. Bekjan

Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan
(e-mail: orynbay.bekzhan@ayu.edu.kz)

Kül Tigin Abidesindeki Basit Cümle Türleri

Özet

Araştırmada Kül Tigin abidesindeki basit cümleler çağdaş Kazak dilinin gramer kaidelerine göre incelenip türlerine göre tasnif edilmiştir. Türlerine göre basit cümleler calan cümle ve cayılma cümle olarak ikiye ayrılır. Calan cümle sadece özne ve yüklemden ibarettir. Cayılma cümle ise özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı, zarf tümlecinden oluşur. Bu doğrultuda amacımız Kül Tigin abidesindeki basit cümleleri tespit ederek calan ve cayılma cümleleri incelemektir. Cümlelerdeki bazı özneler tek kelimededen, bazıları ise kelime gruplarından ibarettir. Metinde cayılma cümleler de çok kullanılmıştır. Araştırmamızda bu cümle türleri örneklerle açıklanarak sistematik şekilde sunulmuştur. Kül Tigin abidesindeki basit cümlelerin diğer bir türü mantıksal gramer tiplerine göre değerlendirilip örneklendirilmiştir. Araştırmamızın amacı, Kül Tigin abidesindeki basit cümleleri türlerine göre değerlendirerek (eski Türk abidelerindeki basit cümleleri) sözdizimi bakımından sistematik bir şekilde araştırmaya zemin hazırlamaktır.

Anahtar sözcükler: Kül Tigin, abideler, basit cümle, calan cümle, isim cümlesi

O. Bekzhan

Dr., Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan,
Kazakhstan (e-mail: orynbay.bekzhan@ayu.edu.kz)

Types of Simple Sentences of the Written Monument of Kul-Tegin

Abstract

The main object of the research is the scientific description of simple sentences of the written monument to Kul-Tegin by methods and methods of systematizing the grammar of modern Kazakh language, that is, the definition and differentiation of types of simple sentences of the written monument of Kul-Tegin. The article deals with the types of simple sentences depending on their composition. Simple sentences on the composition are divided into unsolved and distributed proposals. If the unspoken proposals consist only of the subject and the predicate, then the prevailing sentences on the contrary consist of the subject, predicate, definition, addition and circumstance. In this connection, simple proposals of the written monument of Kul-Tegin are defined and they are differentiated into non-widespread and widespread proposals. Subjects in certain sentences are presented in the form of simple words, and in some sentences they occur as complex words. In a written memorial, widespread sentences are used in large numbers. Examples are given to them and they are systematically analyzed. The following type of simple sentences of the written monument of Kul-Tegin are grouped into logical-grammatical types, examples of these proposals are differentiated according to their system. The main purpose of the article is to define and clarify the types of simple sentences of the written monument to Kul-Tegin. This is the beginning of a systematic study of the syntax of the general ancient Turkic monuments.

Keywords: Kül-Tegin, a written monument, a simple sentence, an unspoken sentence, a nominal offer

Giriş

Eski Türk abidelerindeki basit cümlelerle ilgili sözdiziminin özel bir araştırmaya konu olmaması abidelerin ayrıntılı olarak araştırılmasına engel teşkil etmektedir. Eski Türk abidelerinin sözdizimi bakımından araştırılıp tanınması tarihi sözdizimi meselelerine katkı sağlamasının yanı sıra Çağdaş Türk lehçelerinin sözdiziminin mukayeseli olarak incelenmesinde kaynak olarak kullanılacaktır. Bu makalenin Türk lehçelerindeki basit cümle kurulumunun gelişmesindeki kuralların anlaşılmasına katkı sağlayarak Eski Türk abideleriyle ilgili yürütülen araştırmalardaki bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Araştırmamızda S.E. Malov'un sistematik olarak tercüme edip cümle kurulumuna göre ayrıntılı incelediği Kül Tiğın abidesinin metni kullanılmıştır [1]. Bununla birlikte basit cümlenin teorik meseleleriyle ilgili tespitler çağdaş Kazak dilinin gramer kurallarına göre belirlenmiştir.

S.E. Malov'un araştırmasında ayırdığı birleşik cümlelerdeki bölünebilen basit cümleleri biz basit cümle olarak ele aldık. Bölünemeyen birleşik cümleler ile sabit (salalas kurmalas) cümleleri ise, özel birleşik cümleler olarak değerlendirdik. Basit cümleleri tahlil ederken birleşik cümlelerdeki basit cümleler de örnek olarak kullanıldı. Biz bu çalışmamızda, S.E. Malov'un yaptığı bazı cümle tespitleri ve onların tahlillerini tematik bir yaklaşımla ele aldık.

Çağdaş Kazak dili sözdizimi araştırmalarında basit cümleler kurulumuna göre **Calan**, **Cayılma**, **Tolımdı** (Tam cümle), **Tolımsız** (Tam olmayan cümle veya öğelerin biri gizlidir), **bir kuramlı** ve **iki kuramlı** olarak tasnif edilmektedir.

Eski Türk abidelerindeki basit cümleleri tasnif ederken de belirlenmiş kurallara dayanırız. Yukarıda verilen tasnife göre ilk iki cümle türüne, yani **Calañ** ve **Cayılma** cümlelere Kül Tigin abidesinde de çok rastlanır. Çağdaş Kazak dilindeki basit cümlenin **Calañ** ve **Cayılma** olarak ayrılması cümle öğelerinin cümledeki kuramına göre belirlenir. **Calañ** cümle sadece özne ve yüklemden oluşur. Yani bu tür cümlelerde nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleci gibi cümlenin yardımcı öğeleri bulunmaz. Başka bir ifadeyle **Calañ** cümle, cümlenin iskeletini oluşturur. Özne ve yüklemden oluşan basit cümle, cümlenin iskeleti gibidir.

Cümlenin tarihi gelişimi hakkında bilgi vermek gerekirse, antik gramer kurallarına göre ilk defa **mantıksal düşünce** olarak tahlil edildiğini görmek mümkündür [2]. Burada özne, sübjekt; yüklem ise, yargıyı bildiren kavram (predikat) olarak kullanılmıştır. Rus dilbiliminde ise, önceleri ön planda bulunan mantık kavramı daha sonra geri plana bırakılır.

Bu dönemdeki araştırmalarda tüm cümlelerde özne ile yüklem sordizimi formları aranmıştır. Bunun gibi araştırmaların neticesinde Rus dilbilimindeki cümleye ait çeşitli tiplerle birlikte **fiil** ve **isim** cümlelerinin tanımı açıklanır. Basit cümleleri fiil ve isim cümlesi olarak ikiye ayırıp ele alırsak, **fiil** cümlelerine tek kuramlı ve iki kuramlı cümleler de dâhil olur. Dolayısıyla **cümlenin iç anlamına** ilişkin meseleyi ayrı ele almak isabetli olur. Biz bu tasnifi **mantıksal gramer** veya **fiilli-isimli** tipler olarak adlandırmayı uygun bulmaktayız.

Ana Bölüm

I. Basit Cümlelerin Kurulum Tipleri

1. Calan Cümle

Kül Tigin abidesinde geçmiş zamanın I. şahıs çekiminde öznesi – **Ben** şahıs zamiri aracılığıyla kurulan tek cümleye rastlandı: <...> **Men b(āngü taş tokıtdım)** (Ktk(küçük) 11) (G 11) [3] ‘Ben bengü taş (mezartaşı) yaptırdım’. Bu cümle “basit cümle” olarak ele alınabilirdi. Zira cümledeki **bengü taş** ifadesi (Örneğin, Çağdaş Kazak dilindeki **demir yol** gibi) isim kelime grubudur. Ancak abidede **taş** kelimesi tek başına veya **bengü**, **bitig** (yazı) kelimeleriyle birlikte kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu cümleyi *çayılma cümle* olarak ele almayı uygun gördük. Bu cümle öznesi **ben** zamiridir; yüklemi ise, **tokıtdım** fiiliyle yapılmıştır. Burada tokıtdım kelimesinin kökü olan **tok** ifadesi üzerinde durmak istiyoruz. Kazak dilinde **t** ve **s** seslerinin birbirinin yerine kullanıldığı bellidir. Örneğin, tonau-sonau (Türkçe karşılığı: ta) (işaret zamiri) . Bizim örneğimizdeki **tok** kelimesi **sok** olarak da algılanabilir. Güney Kazakistan bölgesinde **tam soğu**, **üy soğu** (ev yapmak) gibi ifadeler mevcuttur. Yani *tokıttım* kelimesinin manası *sokıtdım* (yaptırdım) ifadesiyle aynıdır. Bunun gibi aynı ifadeler *tokpak* (isim), *sokpak* (sıfat fiil) kelimelerinde de görülmektedir.

Yazıtta II. şahıs gelecek zaman ekiyle yapılmış özel cümleler mevcuttur. Bu cümlelerde özne olarak **sen** zamiri kullanılmamaktadır. Onun yerine çağdaş Kazak dilinde ünlem olarak adlandırılan özel isimler kullanılmıştır. Örneğin: **Түрк будуни, өлесикиң!**

Түрк будуни, өлесикиң! (Ktk 6) / (G 6) ‘Türk halkı öleceksin (kaybolursun)!’. Bunun gibi cümlelerde **sen** zamiri kullanılırsa ölme eyleminin mutlaka gerçekleşeceğini bildiren bir anlam katacağı sezilmektedir. Nitekim bunun gibi cümleler aşağıdaki bölümde tamamlanmamış cümleler başlığı altında ele alınmıştır.

Calan cümleler geçmiş zamanın III. şahıs çekimiyle birkaç yerde geçmektedir. Bunları tahlil ederken tek kelimedeki oluşun yüklem

üzerinde duracağız. Örneğin, :ṚkʸN:<...>:Yε#(Ṛ) **İzgil (budunu) ölti** (KTb(büyük) 44 / (K 4) '*İzgil halkı öldü (yok oldu)*' cümlesinde yüklem **ölti** kelimesidir. Öznesi **İzgil budunu** kelime grubudur. Metinde bu tipteki cümlenin başka örneğine rastlanmamıştır.

Bununla birlikte yüklemi fiil grubuyla oluşmuş temel sözcüğü isim olan calan cümleler de vardır. Çağdaş Kazak dilinde çeşitli durumlarda ek fiil görevinde çok kullanılan **e-di** (idi), **e-ken** (imiş) yapılarının eski formu olan **er-ti**, **er-mis** yapıları isim sözcüklerine eklenerek calan cümlelerin yüklemine oluşturmada kullanılır. Örneğin: :Ṛkʸʘ:εʘʘʘṚṚ **Baris beg erti** (KTb 20/ D 20) '*Baris bey idi*'; :Ṛkʸʘ#Nk:ṚʘʘṚṚṚ:ṚʘʘṚʘʘʘṚ **Begleri yeme, budunu yeme tüz ermis** (KTb 3/ D 3) '*Hem beyleri hem de halkı doğru (dürüst) imiş*'. Bunun gibi tek kökten oluşan **ermis erinç (olmuş imiş)** şekli de birlikte kullanılır:

:ṚʘʘṚʘʘṚṚṚṚ:ṚʘʘṚʘʘʘṚṚ:ṚʘʘṚṚṚṚṚ **Buyrukı yeme bilgisiz erinç, yablak ermis erinç** (KTb 5/ D 5) '*Emirleri de yeteneksiz imiş, kötü olmuş imiş*'. Ek fiilin bir örneği olarak **erinç (imiş)** şekli ise, **bolmis (olmuş)** sıfat fiiliyle de birlikte kullanılır: :ṚʘʘṚṚṚṚṚṚṚ:ṚʘʘṚṚṚṚṚ **Oğlu ta kağan bolmis erinç** (KTb 5/ D 5) '*Oğlu da kağan olmuş imiş*'.

Calan cümle kurulumunda **boltı (oldu)**, **körti (gördü)** yardımcı fiilleri de kullanılır. Örneğin, :ṚM(ṚṚ)ṚṚṚṚṚ:ṚʘʘṚṚṚṚ **Az budunu yağı boltı** (KTb 42/ K 2) '*Az halkı düşman oldu*'; :ṚʘṚṚṚṚ:ṚʘʘṚṚṚṚṚṚ:ṚʘʘṚṚṚ **Kamuğı yeti yüz er bolmis** (KTb 12/ D 12) '*Hepsi yedi yüz er olmuş*'. Yukarıda gösterildiği gibi abidede çağdaş Kazak dilindeki **beynet kördi (zorluk gördü)** kelime grubunun *emgek körti* şeklinde kullanıldığı bellidir. Örneğin: :ṚkʸʘNṚṚ:ṚʘʘṚṚṚṚṚ:ṚṚṚ) **On ok budunu emgek körti** (KTb 19/ D 19) '*On ok halkı zorluk gördü*'. Bu cümle, Kazak diline '*On ok halkı eñbek kördi*' /*On ok halkı eziyet gördü*/' şeklinde de aktarılabilir.

2. Cayılma Cümle

Kül Tigin abidesinde calan cümleye nazaran **cayılma cümle** daha çok kullanılmıştır. Bu çeşit cümlelerde nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleci gibi cümlenin yardımcı öğeleri de bulunur. Bu bakımdan mukayeseli olarak ele aldığımızda abidenin dili ile Çağdaş Kazak dili arasındaki farklılıklar çok değerlidir.

Eski yazıttaki cayılma cümlede kullanılan yer tamlayıcıları genellikle öznenin yanında yer alır. Örneğin, :ṚʘʘṚṚṚṚṚṚṚ:ṚʘʘṚṚṚṚṚṚ **Yablak kağan olurmis erinç** (KTb 5/ D 5) '*Yaman kağan (tahtta) oturmuş*'. Yer tamlayıcıları niteleme sıfatı, sıfat fiiller ve zamirler

adlandırılabilir. Düz nesneyle yapılmış cayılma cümledeki nesnelere hem hal ekleriyle hem de iyelik ekleriyle kullanılır. Örneğin, ተጸላላዊ ሰውን ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ **Oğuz yağı orduğ basdı** (KTb 48/ K 8) *‘Oğuz düşman orduyu bastı’*. Belirtme hal eki düşürülüp de kullanılabilir: ለገደቀ ሰው ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ **Kağan at bunta biz birtimiz** (KTb 20/ D 20) *‘Kağan adını burada biz verdik’*. Ünlüden sonra ve iyelik ekinden sonra belirtme hal eki eklenerek, nesne olarak kullanılır: ተጸላላዊ ሰውን ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ **Ekisin özi altızdı** (KTb 38/ D 38) *‘İkisini kendisi imha etti’*;

ታደሰ ሰውን ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ **Kül Tigin Alp Şalçı akın binip oplayu tegdi** (KTb 43/ K 3) *‘Kül Tigin Alp Şalçı akını binerek, gövdesini delercesine saldırdı’*. Yan nesnelere aracılığıyla kurulan birleşik cümleler yönelme, belirtme hali ekleriyle yapılır. Yönelme hali eki ile:

ታደሰ ሰውን ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ **Yablak kisi er... alp er biziñe tegmiş erti** (KTb 40/ D 40) *‘Yaman kişi er, ... alp erler bize dokunmuştu’*. Bulunma hali eki ile: ታደሰ ሰውን ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ **Ötüken yışda yig idi yok ermis** (KTk 4/ G 4) *‘O devirlere kadar Ötüken dağının bizden başka sahibi yokmuş’*; ታደሰ ሰውን ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ **İlte buñ yok** (KTk 3/ G 3) *‘Ülkede keder yok’*. Yan nesne ayrılma ve vasıta hali ekleri aracılığıyla cümlenin uzamasında etkili olur. Örneğin,

ታደሰ ሰውን ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ **Tabğaç kağanta İsiyi Likeñ kelti** (KTb 52/ K 12) *‘Tabğaç kağanlığından İsiyi Likeñ geldi’*. Bu örnekte **-ta, -te** ekinin bulunma hali olmakla birlikte ayrılma eki olarak da kullanıldığını görmek mümkündür. Bize göre, bu ekin ayrılma anlamı daha sonra ortaya çıkmış olabilir. Bu durumda yukarıda verilen cümle *‘Tabğaç kağanlığındaki İsiyi Likeñ geldi’* olarak yazılırdı. Yani eskiden bulunma halinde yazılan kelimenin ismin sıfatı olarak verildiği söylenebilir. Bu durumu Kazakça aktarmasındaki ayrılma hali ekiyle yapılan kelime grubunun ismin önüne gelmesinden fark edebiliriz. Abidede ayrılma hali – **dan** ekini alan kelimeye sadece bir kere rastlanabilir [5]. Vasıta hali aracılığıyla:

ታደሰ ሰውን ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ **Uluğ İrkin az kiña erin tezip bardı** (KTb 34/ D 34) *‘Ulu İrkin az eriyile kaçarak gitti’*.

Eski abidedeki cayılma cümlelerin kuruluşunda zarf tümlecini ögelerin aktif katıldığını görmek mümkündür, Örneğin,

ታደሰ ሰውን ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ ለታደሰ ሰው ገደቀ **Anta kisire kara türgis budumı yağı bolmış keñeres tapa bardı** (KTb 39/ D 39) *‘Ondan sonra Kara Türkes halkı düşman olan keñerese doğru gitti’*

1. İsimden Oluşan Basit Cümle

Kül Tigin abidesinde tam isim cümlesi diyebileceğimiz tek cümle mevcuttur. Bu cümlenin yazılış şekli şöyledir: **күл тигін торуну йоллұғ тегин** **күл тигін торуну йоллұғ тегин** Bu bitig bitigme atısı Yolluğ t(egin) (K Tk 13/ G 13) 'Bu yazıyı yazan torunu Yolluğ Tigin'. Bu aktarmaya göre özne **bitigme** sıfat fiili olur. Yüklemi – **torunu Yolluğ tegin** kelime grubudur. Tabii, bu örnekteki öznenin tam isim olmadığı ortadadır. Ancak Çağdaş Kazak dilinde zamirlerin isim olarak değerlendirildiği bellidir. Bu durumda, sıfat fiilin yerini isimden yapılan kelime alabilir. Eski Türk abidelerindeki cümleleri tahlil etmenin kendine has özellikleri vardır. Bu özellikler abidedeki bazı ifadelerin o devirdeki anlamının tam bulunup bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Yani günümüzdeki tahminen yapılan aktarmasından kaynaklanır. Bazen ele alınan kelimelerin anlamının açık olmaması ya da eklerin fonksiyonunun tam olarak belirlenmemesi Çağdaş Kazak dilindeki cümlenin doğru şekilde kurulamamasına etki eder. Örneğin, **-ıgma, -igme** eki (Malov'un eserinde bu ek ayrı gösterilmemiştir) ile yapılan sıfat fiillerin yalın halindeki şekilden başka hal eki aldığı örneklerle rastlanmaz. Diğer bir sıfat fiil eki olarak **-tuk, -tük, -duk, -dük** ekleri hal eklerini alabilir. Eski Türk abideleri dilinin uzmanı Ğ. Aydarov, **-ıgma, -igme** yapım eklerini hareket isimi olarak adlandırır [9]. Bu Kazakçada sıfat fiile tekabül etmektedir. Orhun abidelerindeki isimlerin bazıları yalın halinde bulunmasına rağmen başka bir halin görevini üstlendiği görülmektedir. Örneğin, **Kağan süsi böri teg ermis** (KTb 12/ D 12) 'Kağan'ın askeri kurt gibi olmuş' cümlesindeki **kağan süsi** kelime grubunda ilgi hali eki düşmüştür. Bunun gibi örnekler Kazak dilinde de vardır [10]. Ele aldığımız cümledeki **bitigme** ve **atısı** kelimelerinin tam ve doğru olarak aktarıldığını söylemek zordur. Örneğin, **bitigme** kelimesinin tam olarak aktarılamaması Kazak dilindeki **elikpe** (taklitçi), **silikpe** (helmelenmek) gibi gövdelerin kurulumuna benzer olmasından ortaya çıkmış olabilir. Kazak dilindeki bunun gibi gövdelerin **elik-, silik-** fiiline eklendiği gibi ismin **-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe** yapım ekleri ile yapıldığı da bellidir. Tam bu benzerlikten bitigme kelimesinin anlamı Kazak dilindeki **cazılma, sızılma** (yazılma, çizilme) gibi kelimelerin anlamıyla aynı görülebilir. Kelime grubunun ikinci unsuru olan **atısı** ifadesinin aktarmasını S. E. Malov emin olmayarak **torun (?), yeğen (?)** diye vermiştir [11]. Bu karşı anlamı ileri süren dil araştırmacısı Ğ. Aydarov, kendisinin çalışmasında bu ifadeyi **tuisı** (akrabası) şeklinde aktarmıştır [12]. Biz bu kelimenin anlamı üzerinde durmak istiyoruz. Yukarıda verilen aktarma varyantlarının ikisi de tür olarak isimdir. Buna rağmen kelimelerin anlamları yanındaki birleşen

kelimelerin anlamıyla mantıksal olarak uyması lazımdır. Burada tespit edilmesi gereken mesele, bitigme kelimesinin gramer özelliğini belirlemektir. Eğer bu kelimenin aktarması **yazdıran** veya Malov'un belirttiği gibi **yazar** ise, o halde özne **bitigme** olur, **atısı Yollğ Tegin** kelime grubu ise yüklemdir. Çünkü **yazar (bitigme)** sıfat fiil eki almış bir fiilin önünde belirtme hali eki almış bir isim bulunacağı bellidir. Burada dikkat edilmesi gereken bir mesele bu cümledeki **pisavşiy** kelimesini Ğ. Aydarov Kazakçaya **cazdırğan** (yazdıran) diye tercüme etmiştir. Gerçi **yazıyı yazanın Yollğ Tegin** olduğu Bilge Kağan abidesinde açık olarak belirtilmiştir [12, s. 91].

Yukarıda belirttiğimiz gibi **bitigme** kelimesinin anlamı **yazı; atısı** kelimesinin aktarması ise, **sahibi** olarak verilirse, burada özne **atısı (sahibi)**, yüklem **Yollğ Tiğın** kelimeleri olur. Bu aktarmaya göre cümlenin anlamı: **Bu yazı sahibi, Yollğ Tiğın** şeklinde gösterilebilir. Bunun gibi çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına neden olan durumun **bitigme** kelimesinin değil, bilhassa, **atısı** ifadesinin aktarılmasından kaynaklanan tutarsızlıklar olduğu söylenebilir. Burada bu özelliklerin üzerinde durmamızın sebebi ise, yukarıdaki iki aktarmaya göre tahlil yapmaya teşebbüs etmekten kaynaklanmaktadır. Hem de kelimelerin cümle öğelerine göre nasıl ayrıldığı belli olur.

Nitekim yukarıda verilen görüşleri pekiştirecek olursak, **-iğma, -igme** eki anlamına göre sıfat fiil olarak gösterilebilir. Abidedeki **körigme** (KTk 11/ G 11), **yaratığma** (KTb 53/ K 13) kelimeleri hep ismin önünde gelerek yer tamlayıcısı görevini üstlenir. Bu bağlamda **atısı** kelimesinin anlamı bize göre **torun** ifadesiyle eşittir. Zira bu kelime Orhun yazıtlarında da bu anlamda kullanılmaktadır. Örneğin, **Yeginimin, atımın körtim 'Yeğenimi, torunumu gördüm'** [11, s. 84]. Bu cümlede de S.E.Malov **atı** kelimesini **torun** diye aktarmıştır. Bu şekilde aktarması metindeki cümlenin anlamına uygundur. Bu bağlamda biz de **torun** kelimesini doğru buluyoruz. Burada söylenen görüşleri sonuç olarak ifade edecek olursak, ele aldığımız cümlenin şu aktarması üzerinde duracağız: **Bu bitig bitigme atısı Yollğ tegin 'Bu yazıyı yazan, torunu Yollğ Tiğın'**. Sorularına göre, - **Yazan kim? – Atısı Yollğ Tiğın. – Atısı Yollğ Tiğın kimdir? – yazar** şeklinde tahlil edilebilir. Örnek olarak aldığımız cümlelerin arasından şu kelime grubunu ayrı tahlil edersek, **Atısı – Yollğ tegin 'Torunu – Yollğ Tiğın'** gibi isim cümlesinin mevcut olduğuna şahit oluruz. Bu cümlede özne iyelik ekiyle oluşturulmuş **atısı** kelimesidir. Yüklemi ise, **Yollğ Tiğın** özel isim olarak belirlenir.

Burada abideden sunduğumuz örneklere istinaden görüşümüzü bildirmek gerekirse, Çağdaş Kazak dilindeki **Öğretmen /Savle/ Säule, Şoför Bolat** gibi kelime gruplarının eski yazıtlarda da bulunduğu söylenebilir.

R.Amirov'un çalışmasında cümleyi mantıksal gramer özelliğine göre yediye ayırdığı bellidir. Bu bağlamda biz ilk önce yüklemi isim olan cümlelere değinmek istiyoruz. Cümle kurulumunda sık kullanılan fiilden oluşan yüklem türleri isim yükleminden sonra tahlil edilecektir. Yukarıda tahlil edilen cümle, Çağdaş Kazak dilindeki basit cümle bilgisini araştıran bilim adamı R. Amirov'un çalışmasında [8, s. 56], hareket ile mantıksal sübjeye şahıs hareketini bildiren cümle olarak değerlendirilmiştir.

Eski Türk abidelerinde yazılan runik metinlerden Çağdaş Kazak dilindeki şahıs eklerinin oluşmaya başladığı süreci görmek mümkündür. Yani birçok Türkologun I - II. şahıs eklerinin şahıs zamirinden ortaya çıktığı görüşünün isabetli olduğunu fark edebiliriz. Bu dönüşüm ikinci şahıs zahirinin (sen) kelimenin kalın veya ince ünlü olduğuna bakmaksızın tümüne ince şekilde sen olarak eklenmesinden görülmektedir. Örneğin, **olurtaçisen** (KTK 8/ G 8) '*oturmakçısın*', **ölteçisen** (KTK 8/ G 8) '*öldürmekçısın*'. Bize göre bu kelimelerin şekli aktarması burada belirgindir. Bunun gibi ifadelerin Çağdaş Kazak dili sisteminde özel mantıksal vurguyla söylendiği bellidir. Örneğin, **Sen oraya gitsen ölmekçisin**. Ancak bunun gibi oluşumlar (kurulum) Çağdaş Kazak dilinde seyrek kullanılır. Bunun gibi eklerin (**-taçı, -teçi, -daçı, -deçi**) bildirdiği anlam araştırmacıların görüşlerine göre [5, s. 153] gelecek zamanı göstermektedir.

Çağdaş Kazak dilinde şahıs ekinin isimlere de eklendiği bellidir. Bu özellik runik yazılı abide dilinde de bulunur. Örneğin, **Arık – aksen** (KTK 8/ G 8) S.E.Malov'un tercümesine göre şöyledir: **Arık ok sen (Sen arık veya aç olduğun zaman)** [1, s. 28]. Bizim aktarmamız ise şu şekildedir: **(Sen) arık-aksın**, yani, eski abidede kullanılan **ok(ak)** kelimeleri Kazak dilindeki **-ak** pekiştirme edatının eski formu olarak gösterilebilir. Tabii, bu kelimenin o devirlerdeki anlamı bugünkü anlamıyla aynı olmayabilir. Burada cümle başında **sen** zamiri yazılmamıştır. Eski zamanlarda şahıs kategorileri olmamıştır. Bu eksikliğin yerini doldurmak için "**sübjeye olan şahıs ile onun hareket bağlantısını bildiren**" kurulumlara ihtiyaç duyulacağı kesindir. Dolayısıyla **Arık-aksen** şeklindeki cümlelerin günlük iletişimde aktif olarak yer aldığı söylenebilir. Bunun yanı sıra bu cümle **Arık sen** '*(Sen) arıksın*' modelinde söylendiği de şüphe getirmez. Bu:

ᠲᠦᠷᠦᠬᠤ ᠪᠤᠳᠤᠨᠢ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ (KTk 8/ G 8) 'Türk halkı, ölmekçisin (öleceksin)' cümlesinde de belirgindir.

Eski abidede yüklemi **yok** aracılığıyla kurulan cümleler mevcuttur. Bunun gibi cümleleri R. Amirov, "Sübjede şahıs ile onun sıfatı, sayısı ve durumunu bildiren cümleler" grubuna ekler. Örneğin, ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Ol amtı aňğ yok** (KTk 3/ G 3) 'Onun şu anda kötülüğü yoktur'. Bu cümledeki **aňğ** 'kötülük' – özne. Bunun aktarması iyelik ekiyle yazılır. Abidede ise, çekim eki eklenmeden yazılır.

Yok 'yok' kelimesiyle kurulan ve kurulumu bakımından Çağdaş Kazak dilindeki şeklinden çok farkı olmayan, sadece birkaç fonetik farkı bulunan cümle türüne şu örnek verilebilir: ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **İlte buñ yok** (KTk 3/ G 3) 'Ülkede keder yok'.

Yüklemi **ermis** 'imiş, iken' yardımcı fiiliyle yapılan cümlelerin çok kullanıldığını görmek mümkündür. Çağdaş Kazak dilinde yardımcı fiillerin isimlerle birlikte kullanılmasıyla oluşturulan yüklemeler çok kullanılmaktadır. Bu tarz yüklemeleri Prof. T.Sayrambayev "esimdi tulğa (isimli yapım eki)" [13] diye adlandırmıştır. Örneğin, ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Antağ külig kağan ermis** (KTb 4/ D 4) 'Bu kadar şanlı kağan olmuş'. Bu cümledeki gizli özne, "O" zamiridir. Aynı cümledeki **ermis** 'olmuş' yardımcı fiilini kaldırırsak **(Ol) antağ külig kağan (ermis)** '(O) bu kadar şanlı kağan' cümlesi ortaya çıkar. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu tipteki cümleler, sübjede şahıs ile onun hareket bağlantısını bildiren cümle olarak tanımlanmıştı. Bu bağlamda öznesi gizli olmayan cümleler de vardır:

ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Yıraya Baz kağan – tokuz oğuz budunu yağı ermis** (KTb 14/ D 14) 'Solunda Baz Kağan, dokuz oğuz halkı düşman olmuş'. Bu tipteki cümlelere de çok rastlanabilir. Örneğin, ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Alp kağan ermis** (KTb 3/ D 3) 'Yüce kağan olmuş'; ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Bilge kağan ermis** (KTb 3/ D 3) 'Bilgin kağan olmuş'. Bununla birlikte **erinç** 'iken' yardımcı fiili **-mis, -mis** yapım ekiyle yapılan fiille birleşerek kullanılan cümleler de mevcuttur. Örneğin,

ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Oğlı ta kağan bolmış erinç** (KTb 5/ D 5) 'Oğlu da kağan olmuş iken'. Bunun gibi **ermis** sıfat fiiliyle birlikte kullanılan şekli de vardır:

ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ ᠤᠯᠡᠴᠢᠰᠢᠨ **Buyrukı yeme biligsiz erinç, yablak ermis erinç** (KTb 5/ D 5) 'Emirleri de beceriksiz imiş, kötü olmuş imiş'. Yukarıda yüklem olarak kullanılan **yok** 'yok' kelimesinden bahsedildi. Bu bağlamda **yok** kelimesinin **ermis** yardımcı fiiliyle birlikte kullanılmasına örnek gösterilebilir:

cümle dışında, cümlenin öznesi gizlidir ve fiil çekiminden anlaşılır. Onların öznesi şahıs ekine göre belirlenir.

I. teklik şahısta verilen cümlenin yüklemi Çağdaş Kazak dilinde olduğu gibi görülen geçmiş zaman ve şahıs ekiyle kurulur: :#XkT:1>↓)##> <...> (Ança) budun kop itdim (KTk 2/ G 2) 'Bunca halkın hepsini biriktirdim, il ettim, yükselttim';

:#&#>:~>:~>:~>:~>:~>:~>:~>:~>:~> <...> R↑Nk Türük (budunıg ti)rip il tutsıkıñın bunta urtım (KTk 10/ G 10) 'Türk halkını toplayıp il ettiğini burada söyledim';

:##k↑T&:~>D>>↓:~>Y↑Tı Siñlim kunçuyuğ birtimiz (KTb 20/ D 20) 'Kız kardeşim büyük kızı (prensesi) (da) verdik'.

Dönüşlü fiil aracılığıyla yapılan cümle, birleşik cümlenin içinde tamlanan şart kipiyle çekimlenerek yapılmıştır. Bu tipteki cümlelerin temel fiil kipinde (aşık ray) oluştuğunu anlamak mümkündür. Örneğin, :↑Tı#~Yk: ↑Tı~>~> Asra yir telinmeser (KTb 22/ D 22) 'Altta yer delinmedikçe'. **Telin** kelimesine görülen geçmiş zaman eki eklenerek **telinti** şeklinde türediği ortadadır.

Edilgen fiilli cümleyi R.Amirov, *madde ile onun hareketini bildiren cümleler* olarak tanımlamıştır [8, s. 54]. Bu tipteki cümlelere abidede rastlanır:

:#kY#Nk:~>Y↑T&:~>~>:~>~>:~>~>:~>~>~>~> Bu yirde olurıp, tabğaç budunı birle tüzeltim (KTk 4/ G 4) 'Burada oturup, Tabğaç halkıyla düzeltildim'.

Bu tipteki cümleler II. şahıs olarak da kullanılır. Teklik şahıs olarak -/ı/ğ, -/i/g ekiyle yazıldığı görülmektedir. Bu ek **-dı**, **-di**, **-tı**, **-ti**, görülen geçmiş zaman ekinen sonra eklenir. Burada söz konusu olan yapım eki hakkında bilim adamı Ğ.Aydarov **-dığ**, **-dig**, **-tig** şeklinde geçmiş zamana bağlı olarak kısaca bahsetmiştir [5, s. 150]. Anlamı Çağdaş Kazak dilindeki **-iñ**, **-iñ** II. şahıs ekinin anlamıyla aynı olduğu belirgindir. Örneğin, :~>~>~>:~>~>~>~>~>~>~>~> <...> (İlgeri barıgma) bardıg, kırıgaru barıgma bardıg (KTb 24/ D 24) Buradaki **barıgma** kelimesinin aktarmasına yukarıda belirtildiği gibi isimle birleşerek sıfat fiil olduğuna dair tanım verilmeyecektir. Bunun nedeni ise, bu kelime şeklin fiille birleşmesinden ortaya çıkmaktadır. Bu cümlenin tercümesi S.E.Malov'un (KTb 24/ D 24) ve Ğ.Aydarov'un eserlerinde verilmiştir. S.E.Malov: "Sen hem ileri yürüdüñ (doğuya), hem de geri (batıya) şeklinde tercüme etmiştir. Ğ.Aydarov ise, **Bazen ileri koşturdun, bazen de geri koşturdun, gittiğin yerden ne rahat gördün** [12, s. 63] şeklinde aktarmıştır. Bize göre, bu

Altı yigirmi yaşına eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı (KTb 31/ D 31) *On altı yaşında ağam kağan ülkesini, idaresini bunca kurdu*; Kırkız kağanta tarduş Inançu Çor kelti (KTb 53/ K 13) *Kırkız Kağanından Tarduş Inançu Çor geldi*; Kül Tigin koñ yılka yiti yigirmike uçdı (KTb 53/ K 13) *Kültiğın koyun yılında on yedisinde uçtu (öldü)*;

Kül Tigin Başğu boz at binip tegdi (KTb 37/ D 37) *Kül Tiğın Başğu boz atını binip saldırdı*.

Sonuç

Kültiğın abidesinin dilini ilk defa araştıran ve Eski Türk yazıtlarındaki yazıyı ilk okuyan W.Thomsendir. Bugüne kadar çeşitli bilim adamları tarafından incelenen bu konu, daha da araştırılmaya devam edilecektir. Bu bağlamda yazıtları ilk defa bularak yayınlayan N.M.Yadrıntsev başta olmak üzere, W.Radloff ve S.E.Malov'tan itibaren Ğ.Aydarov'a kadar abidelerin diliyle ilgili araştırmaları bulunan bilim adamlarının çalışmaları dikkate değerdir. Bu çalışmamızda kullanılan Kül Tigin abidesindeki metinlerin okunuşu ve aktarması S.E.Malov'un eserine istinaden hazırlanmıştır. Kazakça aktarması da onun eserine dayanılarak hazırlanmıştır.

Kül Tigin yazıtlarındaki basit cümle bilgisini araştırma süreci, Çağdaş Kazak dili cümle bilgisinin sistemine göre tasvir etmekle sınırlı değildir. Bunun için öncelikle genel dil bilimindeki cümle bilgisiyle ilgili araştırmalar incelenmeli ve bilimsel bakımdan değerlendirilmelidir. İsabetli kuralların doğrultusunda eksik olan yerlerin tespit edilmesi ve bilimsel bakımdan çözümü bulunmalıdır. Basit cümle bilgisinde “cümleyi cümle yapan nedir?” sualine henüz net bir nihai çözüm bulunarak tanımı yapılmamıştır. Bu bağlamda Rus bilim adamı ve dil biliminin büyük teorisyeni W.Vinogradov'un görüşünün, basit cümle bilgisiyle ilgili bilimsel tespit oluşturmaya yaklaştığı söylenebilir. Dil araştırmacıları çeşitli kurallara istinaden basit cümleyi tiplere ayırmaktadır. Dil bilimindeki basit cümleleri kurulumuna göre tiplere ayırma işinin sabitleştiği de söylenebilir. Kül Tigin yazıtlarındaki basit cümleler de kurulumuna göre çeşitli kuramda bulunmaktadır. Bu oluşumda calan ve birleşik cümleler de mevcuttur.

Kül Tigin abidesindeki basit cümlelerin mantıksal-gramer tiplere ayrılması da genel dil bilimindeki geleneksel kaideye göre düzenlenmiştir.

O. Bekjan. Kül Tigin Abidesindeki Basit Cümle Türleri.

Bu tip birkaç çeşide ayrılmaktadır. Onlardan birinin “*Sübje şahıs ile onun şahsi görünümünün ilgisini bildiren cümleler*” olduğu bellidir. Bu tespitimize Kül Tigin abidesindeki **Bu bitig bitigme – atısı Yollıĝ t(egin)** cümlesi örnek teşkil edebilir.

Genel cümle sayısı dolaysız anlatım ile dolaylı anlatım dâhil olmak üzere 242’dir. Metinde bir basit cümle [***Ol süg anta yokkışdıımız*** (KTb 32, 34/ D 32, 34)] iki defa tekrarlanır. Sözlükteki basit cümle sayısı ise 141’dir. Bunların arasında yüklemine göre isimler 4; isim-fiiller 30; fiiller 107; onun içinde basit fiiller 95; birleşik fiiller 12; onun içinde tam birleşmiş fiil 2; yarı birleşmiş fiil 10’dur.

Bu çalışmada hem teorik hem de pratik yönden Eski Türk abidelerinin diliyle ilgili yapılan araştırmaların bir parçası olarak basit cümle bilgisi ele alınmıştır. Eski Türk abidelerindeki basit cümle bilgisinin araştırılması Türk kökenli dillerdeki, onun içinde Kazak dilindeki cümle bilgisi meselesinin çözülmesine etki edecektir. Bunun yanı sıra dilin gelişmesine ve kapsamlı olarak ele aldığımızda genel dil biliminin kaidelerini tespit etme çalışmalarına yararlı olacağı kesindir.

KAYNAKLAR

1. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. Moskva-Leningrad, 1951, s. 19.
2. Vinogradov V. V. İssledovaniya po russkoy grammatike. Moskva, 1975, s. 255.
3. Tekin T. Orhon Yazıtları. İstanbul, 1998, s. 34.
4. Boduen de Kurtene İ.A. İzbrannie trudi po obşşemu yazıkoznaniyu. Moskva, 1963, s. 224.
5. Aydarov G. Yazık pamyatnika Kyul'-Teginu. Almatı, 1993, s. 110.
6. Balakaev M. Kazirgi kazak tili. Almatı, 1992, s. 239-346.
7. Sovremenniy russkiy yazık. Moskva, 1989, s. 626.
8. Amirov R. Cay söylem sintaksisi. Almatı, 1983, s. 55.
9. Aydarov Ğ. Kültegin eskertkişi. Almatı, 1995, s. 205.
10. Ağmanov E. Kazak tiliniñ tarihi sintaksisi. Almatı, 1980.
11. Malov S. E. Eniseyskaya pis'mennost' tyurkov. Moskva-Leningrad, 1962, s. 84.
12. Aydarov Ğ. Orhon eskertkişteriniñ teksi. Almatı, 1990, s. 56.
13. Sayrambaev T. Söylemniñ turlaulı müşeleri. Almatı, 1991, s. 104.
14. Amirov R. Osobennosti kazahskoy razgovornoy reçi. Alma-Ata, 1972, s. 22, 23.
15. Serebrennikov B. A. ve Gadcieva N. Z. Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov. Moskva, 1986, s. 174, 180.

Андатпа

Зерттеудің негізгі объектісі – Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемді қазіргі қазақ тілінің грамматикасын жүйелеу әдіс-тәсілдері арқылы ғылыми сипаттау, яғни, Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемнің айқындалуы және типтерге ажыратылып саралануы. Жұмыста жай сөйлемдер құрамына қарай типтерге бөлініп қарастырылады. Құрамына қарай жай сөйлем жалаң сөйлем және жайылма сөйлем болып бөлінеді. Жалаң сөйлем тек қана бастауыш пен баяндауыштан құралса, жайылма сөйлем оған қарама-қарсы түрде жайылмаланып бастауыштан, анықтауыштан, толықтауыштан, баяндауыштан және пысықтауыштан құрылады. Осы мақсатқа сай Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемдер анықталып, жалаң және жайылма сөйлемдерге сараланады. Сөйлемдердегі бастауыштардың кейбірі жеке сөздерден жасалса, ендігі бірсыпырасы күрделі сөздерден жасалған. Ескерткіште жайылма сөйлемдер де көп қолданылған. Оларға мысалдар келтіріліп жүйелі талданады. Күлтегін ескерткіштеріндегі жай сөйлемнің келесі түрі логикалық-грамматикалық типтерге топталып, мысалдары өз жүйесіне сәйкес сараланады. Мақаланың негізгі мақсаты – Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемнің өзін нақтылау, типтерін ашып көрсету. Сол арқылы жалпы көне түркі ескерткіштеріндегі жай сөйлемнің синтаксисін жүйелі түрде зерттеуге жол ашу болып табылады.

Кілт сөздер: Күлтегін, жазба ескерткіш, жай сөйлем, жалаң сөйлем, есімді сөйлем.

(О. Бекжан. Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемнің типтері)

Аннотация

Основным объектом исследования является научное описание простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина приемами и методами систематизации грамматики современного казахского языка, то есть определение и дифференциация типов простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина. В статье рассматриваются типы простых предложений в зависимости от их состава. Простые предложения по составу подразделяются на нераспространенные и распространенные предложения. Если нераспространенные предложения состоят только из подлежащего и сказуемого, то распространенные предложения напротив состоят из подлежащего, сказуемого, определения, дополнения и обстоятельства. В связи с этим определены простые предложения письменного памятника Кюль-Тегина и они дифференцированы на нераспространенные и распространенные предложения. Подлежащие в определенных предложениях представлены в виде простых слов, а в некоторых предложениях они встречаются в виде сложных слов. В письменном памятнике распространенные предложения использованы в большом количестве. Приведены примеры распространенных предложений, которые анализируются в определенной системе. Следующий тип простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина сгруппированы в логико-грамматические типы, примеры данных предложений дифференцированы в соответствии со своей системой. Основной целью статьи является определение и уточнение типов простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина. Это и является началом систематического исследования синтаксиса всеобщих древнетюркских памятников.

Ключевые слова: Кюль-Тегин, письменный памятник, простое предложение, нераспространенное предложение, именное предложение.

(О. Бекжан. Типы простых предложений письменного памятника Кюль-Тегина)